

Марина Шарапа

(м. Житомир)

УДК 81'28:398.

**КУЛЬТУРНА СЕМАНТИКА У ВСТАНОВЛЕННІ
СЕМАНТИЧНОЇ СТРУКТУРИ ОБРЯДОВИХ НАЗВ
(на прикладі деяких середньополіських назв весняної обрядовості).**

Більшості лексемам говорів, як і мови в цілому, властива складна семантична структура. Між планом змісту і планом вираження – лексемою – часто спостерігається асиметрія: одиниця плану вираження може співвідноситися з кількома одиницями плану змісту і, навпаки, – одиниця плану змісту може мати кілька засобів вираження.

Аналіз діалектного лексичного матеріалу має ґрунтуватися на розумінні семантичної структури лексеми як цілісного об'єднання у парадигмі взаємопов'язаних компонентів. Семантична структура не є простою сумою сем, тут існують значно складніші відношення [5, с.14-15].

Семема може мати різний ступінь структурної точності (чітко окреслену чи дифузну структуру), співвідноситися з конкретним предметом чи узагальненою якістю, ознакою чи ознакою ознак. Семема як цілісність може передбачати варіативність сем чи виключати останню [4, с.136].

М. Толстой зазначав, що сучасна лексична семантика в своєму намаганні найбільш повно окреслити сферу вживання окремого значення приходить до необхідності, крім власне лексичної семантики, описувати конотативну семантику [19, с.289].

Мова культури користується природною мовою, тому слова та інші одиниці природної мови набувають у ній додаткову, культурну семантику. Але одиницями мови культури можуть бути не тільки вербальні символи, але й знаки іншої природи – предмети, дії, зображення і т.п, чий символічний

значення можуть бути тотожними семантиці вербальних елементів, а можуть створювати з ним складне синкретичне ціле.

Слово буденної мови отримує у мові культури особливе символічне значення (культурну семантику), що надбудована над усіма іншими рівнями значення: власне лексичним, лексичними конотаціями, екстралінгвістичними (енциклопедичними) конотаціями [19, с.291].

Питання культурної семантики розглянуто С. Толстою у контексті з'ясування постулатів московської етнолінгвістики, яка базується на комплексному напрямку досліджень славянської традиційної духовної культури на основі даних мови, фольклора, вірувань, обрядів усіх слов'янських народів. Учена вказує на зв'язок мови та культури як двох схожим чином організованих та однаково функціонуючих знакових систем та водночас звертає увагу на принципові відмінності між мовою та культурою, зумовлені неоднаковим характером знаків, які вони використовують. На думку С. Толстої, культурна семантика має символічну природу, тобто з усього набору властивостей, ознак реалії (предмета, дії тощо) виокремлюється одна ознака, яка стає домінуючою та ніби витісняє інші. Джерелом під час виділення релевантних культурних ознак можуть бути контексти використання відповідного знака [17].

В. Конобродська зауважує, що у визначенні й розумінні поняття семантики в культурному контексті виявляється певна складність, оскільки воно стосується не лише слова, а й позамовних систем, або невербальних одиниць культурного тексту, тому те, що в лінгвістичних дослідженнях розглядається винятково як елементи плану змісту, денотат (предмет, дія, виконавець, простір, час), в етнолінгвістичних, завдяки знаковій природі, є ще й елементами плану вираження, планом змісту яких є міфологічні уявлення [8, с. 24].

Завдання даної статті – обґрунтувати необхідність залучення відомостей про культурну семантику обрядової назви при встановленні її

семантичної структури (на прикладі деяких середньополіських назв весняної обрядовості).

У лексиці традиційних весняних середньополіських календарних обрядів існують назви, які мають як обрядове, так і позаобрядове значення (часто обрядова назва може бути семантичним дериватом від позаобрядової назви: *громниця*, *колодка*) та назви, які мають лише обрядове значення (власне обрядові назви, наприклад, *битка*, *волочебне* тощо).

З лінгвістичної точки зору, для характеристики метамови традиційної народної культури важливе розмежування специфічної (обслуговуючої тільки сферу обрядовості та вірувань) та неспецифічної лексики, апелятивної лексики і ономастики, простих і складних назв і фразеології [18, с.219].

У специфічно обрядовій сфері вживання деяких назв спостерігається нечіткість розмежування апелятивної та ономастичної лексики, що зумовлено утворенням назв календарних дат (хрононімів) від назв обрядових реалій або навпаки: *Громниця*, *Колодка* тощо. Деякі назви обрядів також функціонують паралельно з назвами ритуальних предметів, які використовують у цих обрядах: *битки* (назва обряду биття великодніх яєць та назва ритуального предмета – великоднього яйця).

У лексиці традиційних середньополіських весняних календарних обрядів більшість семем мають декілька репрезентантів. Так, семема 'свічка, освячена на Стрітіння, яку використовували як оберіг від грому' має такі три групи репрезентантів, в основі творення яких лежать різні релевантні ознаки обрядового предмета: 1) свічка: *с'в'єчка* (н.п. 3); 2) стрітенська свічка: *ст'р'етинс'ка с'в'єчка* (н.п. 15), *стр'іч'єн'с'ка с'в'ічка* (н.п. 1); стрічена свічка: *ст'р'іч'єна с'в'іч'ка* (н.п. 5), *ст'р'єч'єна с'в'єчка* (н.п. 10); стрічова свічка: *стр'єчо'ва с'в'іч'ка* (н.п. 13); стрічна свічка: *ст'речна с'в'єчка* (н.п. 8); 3) громовична свічка: *громо'вичн'і с'в'ічки* (н.п. 14); громова свічка: *громо'ва с'в'єч'ка* (н.п. 12); громниця: *гром'ниц'а* (н.п. 1).

Ця семема включає такі семи: ‘свічка’, ‘освячена на Стрітення’, ‘оберіг від грому’. Як бачимо, кожна сема мотивує назви однієї із груп репрезентантів. Серед обрядових назв – репрезентантів даної семеси, назва *громниця* є семантичним дериватом позаобрядової назви.

Назва *гримниця* у словнику Б. Грінченка зафіксована з такими значеннями: 1) ‘свічка, яку, за народними віруваннями, запалювали під час грому’ (у складі цієї семеси відсутня сема ‘освячена на Стрітення’); 2) ‘удар грому, блискавка з громом’; 3) *Гримниця* (*Громниця*, частіше *Громниці*) ‘свято Стрітення’ [11, I, с.327].

У білоруській традиції між назвами свята Стрітення та свічки, освяченої в цей день у церкві, спостерігається лише відмінність у граматичній категорії числа (назва свята *Грамниці* вживається тільки у множині) [15, I, с.77].

У середньополіських обрядових текстах назва *гром|ниц’а* (н.п. 1), *гром|ни’ця* (н. п. 33) зафіксована з таким значенням: ‘свічка, освячена на свято Стрітення у церкві, яку використовують як оберіг від грози, грому, блискавки’, позаобрядова назва *гром|ниц’і* (у множ.) має значення ‘гроза (грім, блискавка)’ (н.п. 16). Значення ‘гроза (грім, блискавка)’ в українській традиції репрезентує також лексема *громо|виц’а* (н. п. 15) [13, II, с.176; 2, I, с.110], у західнополіських говірках ця назва відома також на позначення ‘свічки, освяченої на Громниці, яка може захистити від грому і блискавки’ [2, I, с.110].

Хоча в українській традиції одним із найбільш поширених елементів семантичної структури назви *Громниці* (найчастіше у множині) з усіма її фонетичними варіантами можна вважати значення ‘хрононім, назва свята Стрітення’ [11, I, с.330; 12, I, с.265; 2, I, с.110; 16, с.70], у середньополіських обрядових текстах ця лексема на позначення хрононіма не була зафіксована.

Отже, до семантичної структури середньополіської назви *громниця* з усіма її фонетичними варіантами входять значення, з якими ця назва зафіксована в обрядовому вжитку ‘свічка, освячена на свято Стрітення у церкві, яку використовують як оберіг від грози (грому, блискавки)’ та в позаобрядовому вжитку – ‘гроза (грим, блискавка)’. Зауважимо: в українській обрядовій традиції лексема *громниця*, крім ритуального предмета, позначає також хрононім.

З’ясовуючи походження більшості назв весняних обрядових текстів, залучаємо відомості про культурну семантику слова (символа). У основі творення культурної семантики слова лежить домінуюча ознака денотата, виокремлена народною свідомістю серед інших ознак, яку символізує культурний знак. Нерідко один і той самий обрядовий предмет може мати декілька різних назв. Наприклад, назви *стрітенська*, *стрічена*, *стрічова*, *стрічна свічка* має обрядовий предмет, релевантною ознакою для номінації якого є ознака приналежності до свята Стрітення. Також цей обрядовий предмет може мати такі назви: *громниця*, *гromовична*, *гromова свічка*. У цьому випадку релевантною ознакою для номінації стає апотропеїчна властивість свічки, яка оберігає від грози та грому.

У слов’янських обрядових текстах “*колодка*” – це обряд Масляної, в якому незаміжнім дівчатам та неодруженим хлопцям прив’язували до ноги дерев’яну колоду (або інший предмет) на знак засудження або покарання за те, що вони вчасно не взяли шлюб. Як бачимо, обряд отримав назву за основним ритуальним предметом [10, II, с.541]. Відомо, що в поліській обрядовій традиції *колодкою* також називають ‘четвер Сиропусного (Масляного тижня)’ [16, с.117]. Отже, обрядова назва *колодка* може бути співвіднесена як з ритуальним предметом та обрядом, у якому використовували цей предмет, так і з календарною датою, коли виконували обряд.

В обрядовому вжитку колодка могла бути символом відсутньої шлюбної пари; символом поєднання молодих людей у пару; символом перешкоди, ускладненого чимось руху; бар'єру, який постає на шляху і гальмує рух тощо [10, II, с.541-544]. Такі конотативні ознаки обрядового символу лежать в основі творення культурної семантики слова *колодка*.

В обрядовій традиції обстежених населених пунктів назва *колодка* зафіксована зі значенням 'стовбур зрубаного дерева, очищений від гілля, який на Масляну чіпляли на шию неодруженим парубкам' входить до предикативно-об'єктного словосполучення *че"п|л'айут ко|лодку* (н.п. 7). В українській обрядовій традиції назва *колодка* також є компонентом таких предикативно-об'єктних словосполучень: *волочити колодку* – 'звичай чіпляти колодку неодруженому парубкові, який повинен волочити її, поки не відкупиться' [3, с.189; 11, II, с.271]; *віддавати колодку* – 'великодній звичай давати парубкам писанки в обмін на танок, тобто музику до танців' [11, II, с.271].

Зауважимо, що в деяких населених пунктах Середнього Полісся ця назва, втративши своє первинне обрядове значення, входить до складу предикативно-об'єктного словосполучення *тягнути колодку*, тобто 'гуляти, співати, веселитися, випивати на Масляну' (н.п. 18), 'ходити один до одного в гості на Масляну' (н.п. 17). Імовірно, в обрядовій традиції цих населених пунктів залишилася первинна назва обряду, яка після нівелювання семантики основного обряду перейшла на один із його додаткових елементів. Відомо, що в структурі обряду "*колодки*" були наявні елементи обходу будинків та гуляння, пригощання під час викупу, який вимагала громада найчастіше від неодружених хлопців [22, с.13; 14, с.54-55; 1, с.215-217]. Так, у словнику Б. Грінченка зі значенням 'гуляти, випивати на гроші, отримані як викуп від колодки' зафіксовано словосполучення *справляти колодія* (*Колодій – понеділок Сирного (Масляного) тижня*) [11, с.271].

В обрядових західнополіських текстах до семантичної структури назви *колодка* належать такі елементи: 1) 'свято Масляна, коли неодруженим

парубкам або їх батькам чіпляли до ніг колодку'; 2) 'група людей, які святкують (відзначають) Масляну' [2, I, с.236-237].

Отже, назва обрядового предмета *колодка* є семантичним дериватом від позаобрядової назви. Українська лексема *колодка* в обрядовому вжитку відома на позначення ритуального предмета, назви обряду та його учасників, хрононіма.

Серед назв традиційних весняних календарних обрядів Середнього Полісся, які стосуються лише специфічної обрядової лексики, можна виділити такі назви: *битки*, *волочебне*.

У середньополіських обрядових текстах назва *битки* (у множ.) входить до складу словосполучень: *грати (гуляти, битися) у битки* або *бити битки* і може позначати 'биття великодніх крашанок для випробовування на міцність'. Назва *битка* (у одн.) може позначати 'крашанку, якою грають у битки'. У поліських говірках семантична структура назви \би́тка містить схожі компоненти: 1) 'назва гри у великодні свята на випробування міцності варених яєць'; 2) 'розбите чи надбите яйце у такій грі' [9, с.32]. У західнополіських говірках назва *битки* зафіксована, зокрема, зі значенням 'гра великодніми крашанками (випробовування на міцність)' [2, I, с.19], у говірках Лоевщини *бітка* – 'яйка, пабітає пры гульні "ў біткі"' [23, с.51-52].

Постання назви обрядової реалії могло бути зумовлене назвою обрядової дії, яку з нею виконували: *битка* (від *бити*) або її властивостями: *кр'ена*¹ чок (від *крепкий*) (н.п. 8), *мо*¹ *ц'ук* [21, с.150] (від *міцний*).

Як бачимо, назва обряду утворилася від назви обрядового предмета, який використовували в цьому обряді.

В українських словниках подано такі значення назви *волочебне*: *волочільне* – подарунок у вигляді пшеничного калача і декількох пофарбованих яєць, які приносила в понеділок Великодня особа, що приходила з вітаннями [11, I, с.252]; *волочильне* – 'крашанки й писанки, які на другий день Великодня люди дають один одному' [7, I, с.422].

У білоруській обрядовій традиції зі значенням ‘гостинець на Великдень (звичайно яйця), який несуть хрещеній матері’ зафіксовано назви *волочобное, волочонэ, волочоўное, волочонье* [20, I, с.137-138]. Із аналогічним значенням ‘подарунок хресних своїм хрещеникам на другий день Великодня’ зафіксовано такі західнополіські назви: *волочебне, волочебка, волочебник, волочерник, волочилник, великодне* [2, I, с.71].

У середньополіських обрядових текстах семема, репрезентантами якої є назви *воло|чобне* (н.п. 5); *воло|чобно* (н.п. 8); *воло|чоўне* (н.п. 2); *воло|ч'єбне* (н.п. 4); *воло|чебне* (н.п. 10); *воло|че"льне* (н.п. 18); *воло|чулно* (н.п. 16); *воло|ч'оўне* (н.п. 9); *воло|чолне* (н.п. 9); *воло|ч'ільне* (н.п. 17); *воло|чоўне* (н.п. 6) має основну сему – ‘великодні подарунки’ (рідко – ‘різдвяні подарунки’) та групи сем, які можуть варіюватися: 1) ‘на другий день Великодніх свят’; ‘на Великдень’; ‘перед Різвом (на кутю)’; 2) ‘великодні яйця та паска’; ‘шматок паски’; ‘крашанка (крашанки)’; ‘великодні яйця та мазурки – великі коржі’; ‘паска’; ‘ великодні яйця, подарунки, цукерки, гроші’; ‘кутя’; 3) [носили, дарували] ‘хрещені – хрещеникам’; ‘хрещеники – хрещеним’; ‘хрещений батько – хрещениці’; ‘хрещеники – хрещеній матері’; ‘дітям’; ‘дітям, які ходили по селі, збираючи яйця’; ‘один одному’.

Встановлюючи семантику назви обрядової реалії, яка служить для позначення великодніх подарунків (рідко – різдвяних), враховуємо темпоральні ознаки (період використання), реалемні ознаки (що дарують), агентивні ознаки (хто дарує і кому дарують), якими наділений денотат у свідомості мовця.

Отже, дослідження середньополіської весняної обрядової лексики вказує на те, що визначення семантичної структури будь-якої обрядової

назви вимагає залучення її культурної семантики, яке можливе лише за умови з'ясування обрядової ситуації, в якій перебуває денотат.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Агапкина Т.А. Мифопоэтические основы славянского народного календаря. Весенне-летний цикл. – М., 2002. – 816 с.
2. Аркушин Григорій. Словник західнополіських говірок. У двох томах. – Луцьк, 2000. – Т.1. – 353 с., Т.2. – 457 с.
3. Білецький-Носенко П. Словник української мови / підготовка до друку, вступна стаття В.В.Німчука. – Київ, 1996. – 423 с.
4. Гриценко П.Ю. Ареальне варіювання лексики. – К., 1990. – 272 с.
5. Гриценко П.Ю. Моделювання системи діалектної лексики. – К., 1984. – 228 с.
6. Гуцульські говірки. Короткий словник / Відп. Ред. Я.Закревська. – Львів, 1997. – 232 с.
7. Етимологічний словник української мови / За ред. О.С.Мельничука. У 7 т. – Т. 1-4. – Київ, 1982-1989.
8. Конобродська Валентина. Поняття семантики в культурному контексті // Етнолінгвістичні студії. 1. – Житомир, 2007. – С. 23-37.
9. Лисенко П.С. Словник поліських говорів. – Київ, 1974. – 260 с.
10. Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах / Под общей ред. Н.И. Толстого. – Т. 1. – Москва, 1995. – 584 с.; – Т.2. 1999. – 704 с.
11. Словарь української мови / Упор. З додатком власного матеріалу Б.Грінченко. – Т. 1-4. – Київ, 1996-1997.
12. Словник староукраїнської мови XIV-XV ст. / за ред. Л.Л.Гумецької. – Т. 1-2. – Київ, 1977-1978.
13. Словник української мови. – Т. 1-11. – Київ, 1970-1980.
14. Соколова В.К. Весенне-летние календарные обряды русских, украинцев и белорусов XIX – начала XX вв. – М., 1979. – 287с.

15. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. – Т. 1-5. – Мінск, 1977-1983.
16. Толстая С.М. Полесский народный календарь. – М., 2005. – 600 с.
17. Толстая С.М. Постулаты московской этнолингвистики // <http://www.rastko.org.yu/rastko/delo/11734>.
18. Толстая С.М. Терминология обрядов и верований как источник реконструкции древней духовной культуры // Славянский и балканский фольклор. Реконструкция древней славянской духовной культуры: источники и методы. – М., 1989. – С. 214-229.
19. Толстой Н.И. Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. – М., 1995. – 512 с.
20. Тураўскі слоўнік. – Т. 1-5. – Мінск, 1982-1987.
21. Хобзей Наталія. Лексика календарної обрядовості в українських говірках Мараморощини і Сучавщини на тлі гуцульських говірок // *Rozprawy slawistyczne*. – Т. 19. *Z dialektologii slowianskiej*. – Lublin, 2002. – С. 143-155.
22. Чубинський П. Мудрість віків. (Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського): У 2-х кн. – Кн. 2. – К., 1995. – 224 с.
23. Янкова Т.С. Дыалектны слоўнік Лоеўшчыны. – Мінск, 1982. – 432 с.

СПИСОК НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ:

1. Копище Олевського району Житомирської області.
2. Стовпинка Олевського району Житомирської області.
3. Хочино Олевського району Житомирської області.
4. Виступовичі Овруцького району Житомирської області.
5. Піхоцьке Овруцького району Житомирської області.
6. Пішаниця Овруцького району Житомирської області.
7. Селець Народицького району Житомирської області.
8. Старе Шарно Народицького району Житомирської області.
9. Мощаниця Лугинського району Житомирської області.

10. Рудня-Жеревці Лугинського району Житомирської області.
11. Заровенка Ємільчинського району Житомирської області.
12. Рясне Ємільчинського району Житомирської області.
13. Поліське Коростенського району Житомирської області.
14. Заньки Радомишльського району Житомирської області.
15. Межирічка Радомишльського району Житомирської області.
16. Курчиця Новоград-Волинського району Житомирської області.
17. Липки Гощанського району Рівненської області.
18. Яполоть Костопільського району Рівненська області.
19. Черевач Чорнобильського району Київської області.

АНОТАЦІЯ.

У статті подано погляди науковців на важливу у етнолінгвістичних дослідженнях проблему культурної семантики. Розглянуто семантичну структуру деяких середньополіських назв весняної обрядовості. Підтверджено думку науковців про складність зв'язків між елементами семантичної структури діалектної назви, зокрема обрядової. З'ясовано ознаки, на базі яких утворено культурну семантику обрядових символів. Вказано на необхідність залученням відомостей про обрядову ситуацію, в якій перебуває обрядова реалія, під час встановлення семантичної структури обрядової назви.

Ключові слова: *етнолінгвістика, обрядова назва, семантична структура слова, сема, семема, культурна семантика.*